

Weisz Attila

Marosszentimréről és középkori templomáról

Történeti irodalmunkban a Gyulafehérvártól északkeleti irányban alig nyolc kilométerre fekvő Marosszentimre neve a 14. században itt működött vajdai és alvajdai ítélozséket, valamint Hunyadi János 1442-es vesztes csatát idézi. A középkori erdélyi Fehér megye e falujáról Iczkovits Emma azért feltételezte, hogy 12. század végi alapítású, mert káptalan birtokként szerepel a 15. századi oklevelekben,¹ ám a települést valójában csak 1448-ban adományozta Bánnffy György és fia Miklós a gyulafehérvári testületnek.² Györffy György szerint azzal a meg nem nevezett, Maros melletti hellyel lehet azonos, ahol egy Boroskrakkó és Magyarigen szőlőföldjeit számba vevő 1238-as határleírás tanúsága szerint Péter billogos lakott.³ Legkorábban 1262 előtt emlílik, Gomord néven, mint lakatlan, Gyulafehérvárhoz tartozó várföldet, melyet IV. Béla a boroskrakkói és magyarigeni hospeseknek adományozott.⁴ Időleges lakatlansága és hospesekkel való újratelepítése a tatájárás pusztításaiban leli magyarázatát. Szentimre (S. Emericus) néven 1314-ben találkozunk bele először.⁵ Ez, a falu templomának védőszentjére utaló, patrocíniumi jellegű elnevezés a szentimrei plébánia létréről is vall annak első közvetlen, 1332-es említése előtt.⁶ A 14. század közepi Szentimrénen kibocsátott oklevelek bizonyítják, hogy itt tartották a vajdai és alvajdai ítélozséket.⁷

A 15. században gyakran cseréli birtokosait: 1407-ig Zsigmond király tulajdona, utána 1425-ig Garázda Miklós és Szilágyi László birtoka, majd 1439-ig a somkereki Erdélyi családé, tőlük bálványosi Dávid bán fia György veszi át, s végül a falut 1448-ban a templom kegyuraságával együtt ugyanez a Bánnffy György és fiai a gyulafehérvári káptalanak adományozzák.⁸ A falutörténet szempontjából is jelentős esemény volt a Szentimre melletti 1442-es csata, amelyben a Gyulafehérvárból kitörő Hunyadi János maroknyi csapatával sikertelenül kísérlelte meg a környéket dúló Mezid bég seregének a feltartóztatását.⁹ A 16–17. századból igen kevés adatot ismerünk: 1505-ben még minden káptalan birtok,¹⁰ a hitújítás után a fejedelmi birtoktest része lett, s e század folyamán térhettek át lakói is a református hitre. 1660-ban Barcsay Ákos fejedelem Rizmáni Vas Mihálynak udvarházat adományozott Szentimrénen.¹¹ A 19. századra a falu lakóinak a többségét románok alkották, 1930-ban lélekszámanak mintegy ötödöt tették ki magyarok.¹²

¹ Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939. 15.

² Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 109. (Továbbiakban: Entz 1996.)

³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp. 1987. 186.

⁴ Jakó Zsigmond: *Erdélyi Okmánytár (1023–1300)*. I. Bp. 1997. 258. Jakó Zsigmond 1266 előtti keltezése István ifjabb király az évi megerősítésén alapul, ám az eredeti oklevelet IV. Béla adta ki, akinek tényleges hatalma Erdélyben 1262 után már nem volt, így feltételezhető korábbi keltezése.

⁵ Korábbi említései ezen a néven Jakó Zsigmond szerint hamisítványok. Uo. 289, 353, 449.

⁶ Györffy: *i.m.* 186.

⁷ Györffy: *i.m.* 196 és Entz 1996. 109. Az ítélozsék idekerülését a közelben lévő Kecskés váraval hozza kapcsolatba, mely a vajdai honorhoz tartozott 1395 tájáig.

⁸ Iczkovits Emma: *i.m.* 62. A somkereki Erdélyi család marosszentimrei birtoklásával kapcsolatban lásd: *A Római Szeni Birodalmi gróf Székely Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék*. I. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1890. CCCLXII.

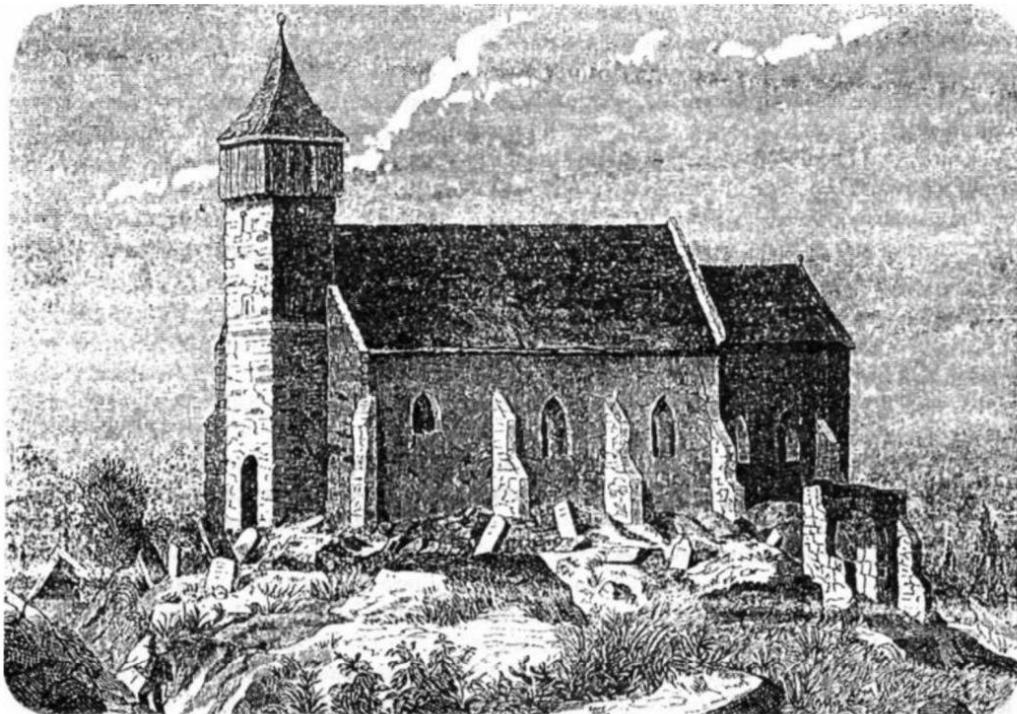
⁹ Erdély rövid története. Förszerk. Köpeczi Béla. I. Bp. 1986. 358.

¹⁰ Iczkovits Emma: *i.m.* 62.

¹¹ Kemény, Josephus, Comes: *Transylvania Possessionaria*. I. Kézirat. Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteménye. Kvár Akadémiai Könyvtár. MSS. 283.

¹² Luppa Péter: *Hunyadi János egyháza és diadala Szent-Imrénen*. Vasárnapi Újság V(1858). 205; Wagner, Ernst: *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Böhlau Vlg. Köln-Wien 1977.

Ma a magyar nemzetiségek száma harminc körül mozog, ám öket is a közeli gyártelep kínálta munkalehetőség vonzotta oda az elmúlt évtizedekben.

1. A marosszentimrei templom. Straubert Ödön rajza. 1870

A múlt században sajtóközlemények hívták fel először a figyelmet a falura s műemléktemplomára. Ezek értéke leginkább illusztrációikban áll, melyeken azóta eltűnt részleteket is megfigyelhetünk.¹³ Dicső múltat kereső romantikus szemléletükre jellemző, hogy Szentimré Hunyadi „győztes” csatájának színhelyeként mutatták be, tévedésük a művészettörténészek által feltételezett Hunyadi-építkezéseket alátámasztó érvvé vált.¹⁴ Schulcz Ferenc építész néhány, a marosszentimrei templomnak szánt sora fontos megfigyeléseket rögzített az épülettel kapcsolatban.¹⁵

Möller István szakszerű cikkében több fotót is találunk a templomról,¹⁶ Debreczeni László a 18. századra keltezte a tornácos fa toronysisakot.¹⁷ Szőnyi Ottó elsőként fordult szembe a

¹³ Straubert Ödön: *A szentimrei templom*. Hazánk s a Külföld VI(1870). 259; Lupp Péter: *i.m.* 205.

¹⁴ Vö. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kvár 1943. 50; *A magyarországi művészet története*. Szerk. Aradi Nóra. II (*Magyarországi művészet 1300–1470 körül*). Szerk. Marosi Ernő). Bp. 1987. 687; Entz 1996. 106.

¹⁵ Schulcz Ferenc építész jelentése erdélyi útjáról. Archaeológiai Értesítő II(1869). 145.

¹⁶ Möller István: *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből*. = *Magyarország műemlékei*. I. Szerk. Báró Forster Gyula. Bp. 1905. 122–123; Uő: *Erdély nevezetesebb műemlékei*. Bp. 1929. 29–30.

¹⁷ Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kvár 1929. 6, 8, 11. Felmérési rajzai – vö. Darkó–Debreczeni Gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. 1930. 198. – sokat segítettek e tanulmány összeállításában. A kegytárgyakra is az ő hagyatékának az átnézése hívta fel a figyelmünket: 14–15. számú doboz. 7, 97, 117.

2. A marosszentimrei templom. Möller István felvétele. 1905

győztes csata legendájával.¹⁸ Balogh Ilona dolgozata a toronyra vonatkozó könyvészet és képanyag leltárát kínálja.¹⁹ Balogh Jolán visszatért a Hunyadi-gyözelem toposzához, Bonfinire hivatkozva Szentimrénnél és az Erdélyi Vaskapunál győzelmi emlékek felállítását is feltételezvén, noha azt is elismerte, hogy a Hunyadi-féle építkezések okleveles adattal nem támaszthatók alá.²⁰ Századunk második felében a román nyelvű szakirodalom a mindenkorral elhangzott freskókra figyelt fel. Virgil Vătășianu Möller 1905-ös cikkére hivatkozva Szentimrénnél kolostort említ.²¹ Tévedése ollen eredhet, hogy az idézett írás követlenül templomunk után tárgyalja a tövisi ferences kolostort. Megközelítőleg helyesen keltezte a freskókat, amelyek helyet kaptak Vasile Drăguț ikonográfiai leltárában is.²² Gheorghe Anghel megfigyelései a védőfalakról lényegében helytállóak, kivéve a cinteremkapu helyének meghatározását.²³ Entz Géza a román kori templomrészről keletző déli kaput tipológiaiak Bacá, Bonchida, Szentbenedek, valamint az anyaországi Szomolya hasonló emlékeivel rokonította, felismerte a szárkövek és az archivolt közötti különbségeket is. A keretbe vésett keresztek felszentelési jelként értelmezte.²⁴ Feltételezte, hogy a Hunyadi János kormányzó által a káptalanak juttatott adományból fizettek a gyulafehérvári székesegyház korabeli építkezéseit, melyek kihathatták a szentimrei és az alsóorbói építkezésekre is.²⁵ Az építmény bőségesnek nem mondható irodalmát meg sem közelíti a vajda és az alvajda 14. századi itteni működésének feldolgozása.²⁶

A református templom a település szélén emelkedik egy kisebb magaslaton. Támpillérekkel körülvett, magas nyeregtetővel fedett hajójához nyugaton a templomtestnél alig magasabb, erkélyre támaszkodó gúlás sisakkal fedett torony, keleten pedig kétszakaszos, beugró, a nyolcszög öt oldalával záródó támpilléres szentély csatlakozik. A templom alatt feltáratlan kripta húzódik, szentélyének északi oldalához pedig sekrestye simul, melynek mára már az alapfalai is alig látszanak. A cintermet körülölelő védőfal csak a keleti részen maradt meg, ám a földdomborulatok még mindig kirajzolják hajdani nyomvonalát. Az épületek felépítésében görgetegkő és téglá váltakozik a szerkezetileg fontos helyeken kváderkövekkel, a szentély boltozatát pedig idomtéglából készült bordák tartják.

A hajó déli homlokzatát négy kétosztatú, hornyolt vízvetővel ellátott támpillér tagolja, közöttük helyezték el a három, faragott kövekből rakott, rézsűs, csúcsívben záródó mérműves ablakot. Az első és második ablak könyöklöpárkánya alatt kis, kökeretes, rézsűs nyílásokat találunk. Fölöttük vízszintes falelválás húzódik, ám formájuk nem egyezik egymással. A nyugatabbi valószerűleg egy korábbi ablaknyílást kereteztet, a keleti részen maradt meg, ám a földdomborulatok még mindig kirajzolják hajdani nyomvonalát. Az épületek felépítésében görgetegkő és téglá váltakozik a szerkezetileg fontos helyeken kváderkövekkel, a szentély boltozatát pedig idomtéglából készült bordák tartják.

¹⁸ Szőnyi Ottó: *Régi magyar templomok*. Bp. 1933. 225.

¹⁹ Balogh Ilona: *Magyar fatornyok*. Bp. 1935. 225.

²⁰ Balogh Jolán: *i.m.* 186. Bonfini azonban győzelmi emlékművet csak a Vaskapunál vívott csatával kapcsolatban emleget.

²¹ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în ţările române. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. I. Buc. 1959. 286.

²² Drăguț, Vasile. *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. Pagini de veche artă românească II(1972).

²³ Anghel, Gheorghe: *Fortificații medievale în piatră din secolele XIII–XVI*. Cluj-Napoca. 1986. 168–170.

²⁴ Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár. 1994. 31. (Továbbiakban: Entz 1994.)

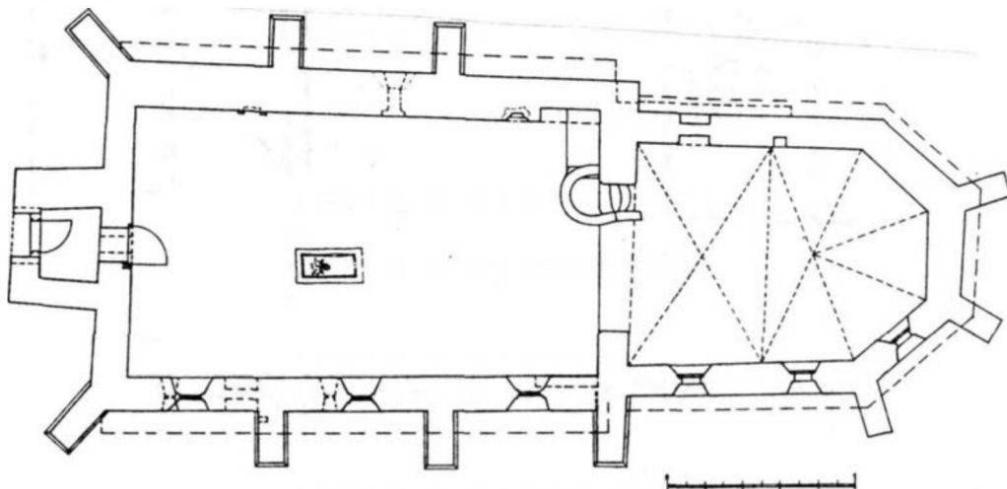
²⁵ Entz 1996. 109; Uő: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 116. (Továbbiakban: Entz 1958.)

²⁶ Legjelentősebbek: Farczádi Elek: *Az erdélyi vajdák igazságsgolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt*. Bp. 1912; Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságsgolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp. 1940. 15.

így lehetséges egy építési periódusból való származtatásuk. A második támpillér részben ráépült a templom hajdani déli kapujára.

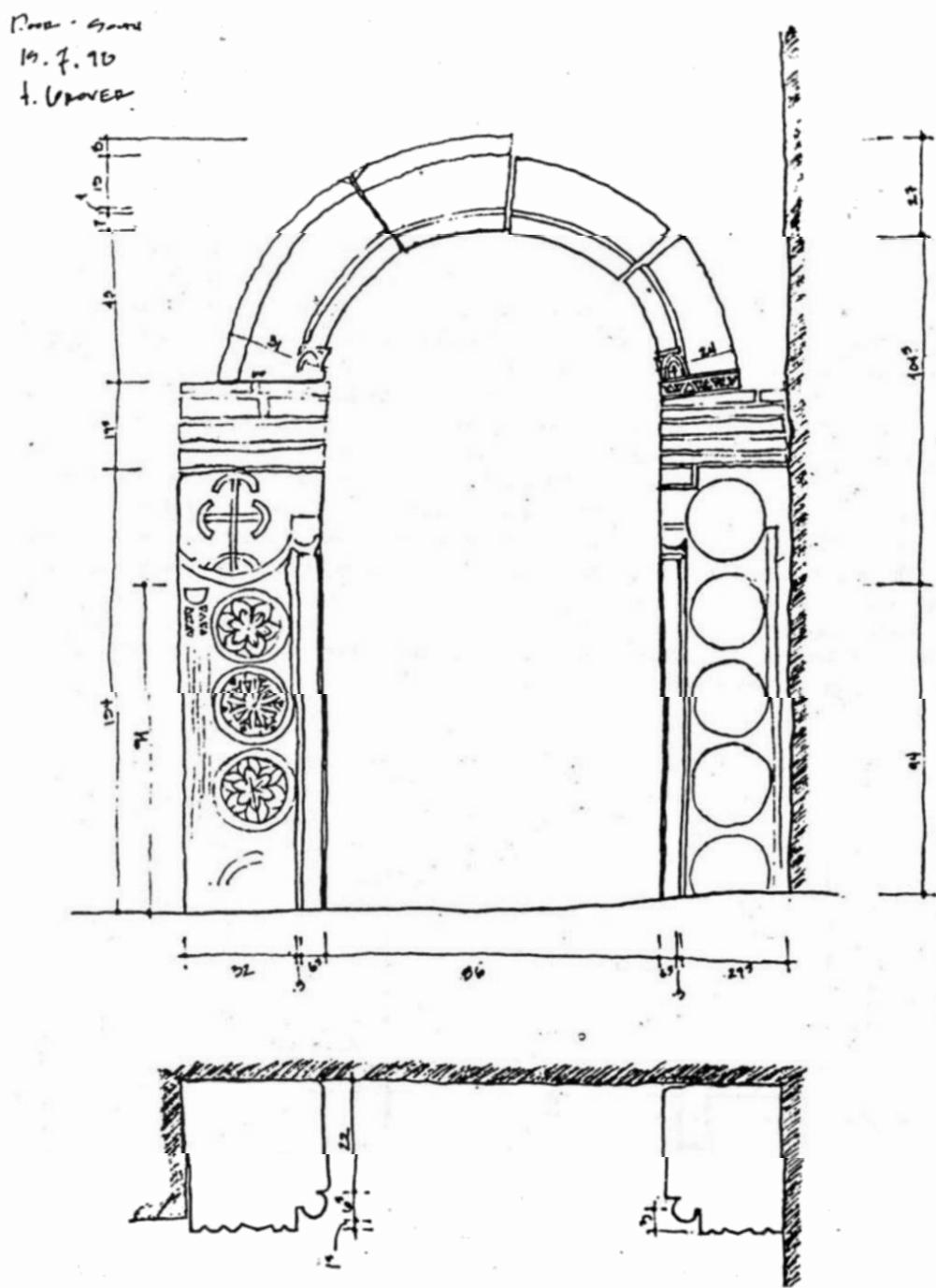
A homlokzat legértékesebb dísze minden bizonnal ez az elfalazott kapu, amelynek hiányzó vállköveit négy-négy téglasorral pótozták. Sima záradékívénél belső élébe kis, gyűrűs és koncentrikus körökben kereszttel díszített kockalábazatokról indított hengertagot faragtak, külső kerületén durvább megmunkálású, eredetileg nyilván vakolattal fedett beugró lemez találunk. Homlokoldalán és belső oldalain közvetlenül a hiányzó fejezettsáv fölött vájattal határolt, plasztikusan vésett farkasfog-fríz látható, amely a belső oldalakon kezdetlegesen alakított, lekerített végű, hosszúkás, erezett palmettalevelekből álló sávot tart (csak a keleti sor maradt ránk viszonylag épen). A hasabos, széles szárkövek belső élébe az ívezetével egyező hengertag mélyed, mely itt is gyűrűs kockalábazatból indul, és ugyanolyan fejezzettel zárl, ám ezek tükrét már nem díszítették. A szárákat gazdag, a szemöldökív egyszerűségétől elütő lapos, ugyancsak farkasfog-sorral körvonalazott díszítés borítja: alul és felül kockafejezetthez hasonlóan ívelt mezőket látunk; kívül a belső él oszlopocskájára emlékeztető tagozat szegélyezi a tükröt, amelyet három-három rozetta ékesít. A középső rozetta szirmai visszafordulnak. A fejezetmezőben halmon álló latin kereszt körvonalazódik, szárait egy-egy félkörív zára. A jobb oldali szárkő a bal oldalról annyiban különbözik, hogy a külső, oszlopot mintázó farkasfog-léc egymagában áll, alsó és felső zárótagozatai hiányosak, ám középtengelyük egyezik a rozettákéval.

A szentély külső homlokzatának négy, alacsonyabb, de ugyancsak kétszakaszos támpillérel tagolt síkját három, a hajóablakoknál alacsonyabb, csúcsíves, mérművek nélküli, kváderekből rakott rézsű ablaknyílás töri át. Kettejük délről, egy délkeleltre néz. A szentély északi falához sekrestye is kapcsolódott, melynek nyomai jól kivehetők a földön és a falon: alapja négysszögű, fala a templom vegyes rakású falaitól eltérően téglából rakott, dongaboltozat fedte, elfalazott ajtaja szegmensíven záródik.

3. A marosszentimrei templom. Alaprajz. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék – Transylvania Trust Alapítvány, 1998

Az északi, ablaktalan homlokzat felépítésében megegyezik a délivel, csak a hajó keleti támpillére hiányzik. A nyugatról számított második tám mellett találjuk arasznyi magasságban a templom kriptájának szellőzőjét, egy hozzávetőlegesen 15 cm átmérőjű rést.

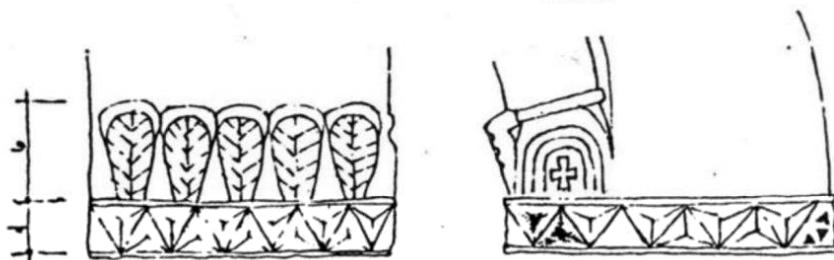
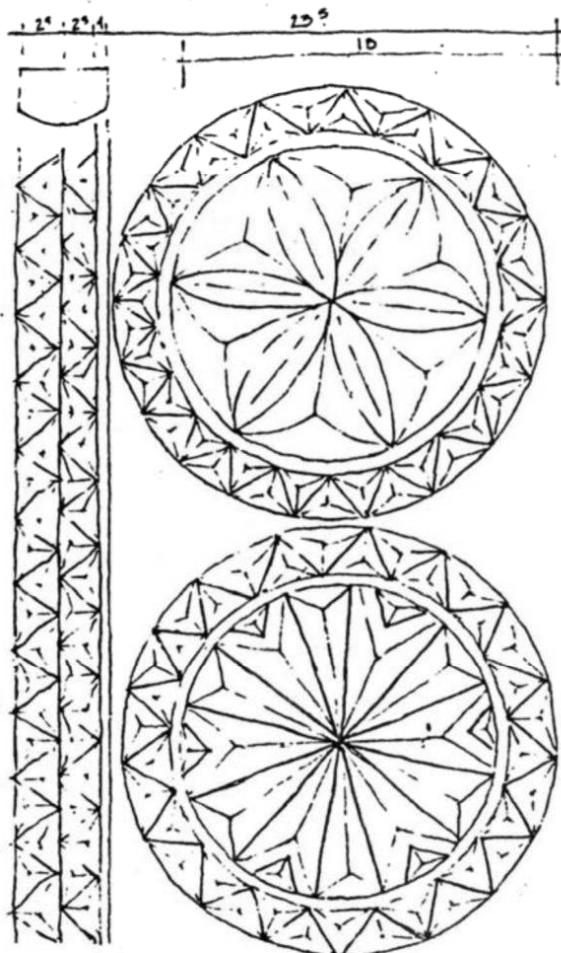

4. A déli kapu. Felvételi rajzok. BME Építészettörténeti és Müemléki Tanszék
– Transylvania Trust Alapítvány. 1998

Dove - Peacock

15.7.70

f. Uvarov

A nyugati homlokzatot torony hangsúlyozza; csupán tornácról támaszkodó gúlasisakja emelkedik a tető fölé, összetéveszthetetlenné téve a templom körvonalait. Lábazata körül a talaj-domborulatok korábbi, terjedelmesebb építményre utalnak. Félköríves záródású bejárata a templom egyetlen használatban lévő ajtaja, jobb oldali vállkövét római dombormű töredékéből alakíthatták ki. A torony szintjei a gyakori átépítések során sokat változtak. Ma a legkésőbbi nagy átalakítás szintjeit találjuk, melyek elhelyezkedése a toronysisakkal van logikus kapcsolatban. A legalsó szintet hajdan dongaboltozat fedte, melynek mára csak vállai maradtak meg. E boltozat fölött pár arasszal nyílik a torony legalsó, nyúlánk ablaka. Megjelenése lőrésre enged következtetni, téglakerete a falszövettől idegen. Az ablak fölött húzódik az övpárkány, melyre a nyugatra néző oldalon téglaosztós ikerablak támaszkodik. A déli és északi oldalak egyszerű ablakai elhelyezkedésükkel és magasságukkal igazodnak az ikerablakhoz. A fölöttük található befalazott, keskeny ablakok újabb szintet jeleznek, amelyet a falszerkezet eltéréséből ítélez az egykori koronázópárkány zár. A legalsó, kb. három méter magas szakasz a torony nincs kötésben a nyugati hajófallal, amelyen éles vízszintes cezúrát is megfigyelhetünk; fölötte, az ikerablak vonaláig egynemű a falszövet, hogy azután ismét szétváljon a torony teljes magasságáig. A torony alsó szintjének és a hajófalfak a különválása megfigyelhető a hajóba vezető félköríves záródású ajtónyílás profilján is. A nyugati, igen rossz állapotban lévő belső homlokzat falelválása egy korábbi, alacsonyabb, nyeregtetővel fedett tér magasítására utal. Ebbe hasít bele a torony jelenlegi harmadik emeletéről egy keskeny ajtónyílás, mely újkori orgonakarzatra vezethetett.

A hajó belsejének déli falát áttörő kis, a nyugati mérműves ablak alatt megbúvó nyílás félkörívvel záródó rézsüs kerete megegyezik egy, az északi hajófalba másodlagosan beépített ablakkerettel. E falon két szegmensívvel záródó fülkét is találunk. A nyugatabbra lévő az elfalazott déli kapunak megfelelő helyen mélyed a fal síkjába – mivel a külső és belső záróívek formái nem egyeznek, valószínű, hogy a bejárat belső nyílását többször is átalakították. A második fülke keleti oldalát a diadalívvel leszelték. A nyugati hajófaltól mintegy 8 méterre függőleges falelváltást találunk, mely ismétlődik az északi falon is.

Az északi falon, hasonló elhelyezésben, a második fülkével analóg falmályedés, fölötté a szomorkodó Krisztust ábrázoló freskótöredék látható. Részben elfedi a fülke alsó részét a szószék falazott lábazata. Nyugatabbra a falsíkot id. gr. Bethlen Lajos és báró Wesselényi Anna 1786-os bronz emléktáblája díszíti. Szép kivitelű, bethleni Bethlen címeres sírkövük fedi a hajó alatt húzódó kriptát. A szószéket téglából rakták, hangvetője fából készült.

A szentélyt a hajótól kváderekből rakott, csúcsívben záródó, behúzott diadalív különíti el, melynek nyugati oldalát kettős, keleti oldalát egyszerű színesítéssel díszítették. A két déli ablak alatt mélyed a falba a kis, négyszögletű kegyszertartófülke és tőlük nyugatra a szegmensíves, szedett élű ülöfölle. A szentélyzáródás északnyugati falát Vir Dolorum freskó díszíti, az északi falsíkot szemöldökgyámos, egyszerű, ma elfalazott sekrestyeajtó és faragott kövekből rakott, egyenes záradékú egyszerű szentségtartófülke töri meg. Ajtajának csak hornyolt mélyedése és sarkainak furatai látszanak. A szentély fedő kétszakaszos boltozat vízszintesen tagolt, fordított gúlákra, illetve kúpokra emlékeztető kögyámokra támaszkodik, az északkeleti darabot maszkkal díszítette a köfaragó. A boltozat bordáinak anyaga változik, a nagyobb terhelésnek kitett boltvállak és záródások alkotóelemeit köböl faragták, a közbeeső részeken viszont azonosan formált, kétszer hornyolt idomtéglákat találunk.

A szabálytalan alaprajzú, mintegy 900 m²-nyi területet védő egykori templomkerítésből összefüggő falconkok már csak a keleti oldalon állnak. Az átlagosan másfél méter magas, mintegy 0,8 m vastag falconkokat 4–5 méterenként támpillérek erősítették. Eredeti magassága így aligha lehetett több 4–5 m-nél. Nyugati oldalán, a meredek lejtésű szárazárok alján ma szekérút húzódik.

A szentimrei templom legrégebbi részei a 13. század folyamán épültek, két szakaszban. Erre a két román kori periódusra mind a történelmi, mind az épületszerkezeti és stíluskritikai viz-

gálatok utalnak. A 15. század közepén véghezvitt jelentős átépítés miatt a korábbi szentély(ek) eltűnt(ek), a román kori hajófalakat a gótikus ablakok könyöklőmagasságáig visszabontották, a torony szerkezete is megváltozott.

Az első, 1200-as évek eleji épület hajójának alapterülete kb. 8 x 6,7 méter lehetett, amelyhez nyugaton vaskos torony kapcsolódott; nyomai a jelenlegi torony körül még most is kirajzolódnak. Hajójának átlagosan 80 cm vastag, téglával vegyes hordalékköből rakott falai a déli és északi hajófal, illetve a nyugati, torony által részben elfedett homlokzat alsó harmadát teszik ki. Kőfaragványai szerények: két kisméretű, részsű nyílású, félkörives zárodású, egyenként 40 cm magas ablak – egyikük még eredeti helyén, másikuk pedig térdmagasságban az északi hajófalban található – mellett még a déli kapu archivoltja sorolható ide. Ez utóbbi kínálja a legtöbb fogódzót a vele összefüggő építkezés keltezésére.

A második román kori periódus véleményünk szerint összefügg a tatár pusztítást követő 13. század végi újjáépítéssel, amelyet az 1262 előtti oklevélben szereplő boroskrakkói és magyarigeni hospesek betelepülésével hozhatunk kapcsolatba. A templom tornya áldozatul eshetett a tatár támadásnak, mert a jelzett időben egy karcsúbbal cseréltek fel. Ez közvetlenül ráépül az I. periódus nyugati homlokzatának kb. 3 m magas falszakaszára. Eredetileg három emeletre oszlott, félkörives bejárata ma is áll. A legalós szintjét dongaboltozat fedte. A nyugatra néző, téglaosztós ikerablak is ebből a korszakból származhat, bár mai részletei későbbi, igénytelenebb beavatkozás eredményei lehetnek. A hajó nyugati homlokzatának felső részét alkotó falak összefüggnek a toronnyal, így a falelválasokból következtethetünk a második periódusbeli épület nyeregtetéjének a helyére. Ebben a szakaszban a templomhajót kelet felé is bővítették, összefüggésben egy nagyobb lélekszámú népesség betelepülésével. Régészeti kutatások híján nem rendelkezünk adatokkal e megnagyobbított hajótér (6,70 x 12,60 m) szentélyével kapcsolatban sem. A bővítéssel párhuzamosan került sor a déli kapu átalakítására is.

A kaput részletei egy Erdélyben gyakori típushoz kapcsolják, melynek legközelebbi párhuzamait Bacában, Bonchidán és Szentbenedeken találjuk meg.²⁷ Legföbb jellemzője, a síkszerűség mellett, a kapuszárak belső szélét meghatározó, hengertagként megijelenített, karcsú, kockafejezetes háromnegyedoszlop, mely az archivoltban hengertagként ismétlődik. A szentimrei déli bejárat ezt a formát követi: ívezetének profilja egyszerűbb és keskenyebb a szárköveknél, ornamentikája korábbi, 12. századra valló formákat mutat, amely a kapuszárakhoz képest is szerényebbnak tűnik. A koncentrikus félkörökkel díszített kockafejezet és a palmettasor a 13. század elején lebontott, első gyulafehérvári székesegyház díszítőkincsében is megtalálható: a levélsov megkettőzve egy párkánytöredéken, a koncentrikus félkörök (kereszttel nélkül) pedig egy kockaoszlopfon.²⁸ A függőleges palmettasor igen elterjedt, Szentimrén kívül még Bonchidán és Váradlesen, kissé módosított formában pedig Szenterzsébeten és Gyerőmonostoron is találkozunk vele – azonban a koncentrikus félkörös díszítésre Erdélyben Szentimrén kívül nem ismerünk más párhuzamot. Ezek az elemek első pillantásra a szemöldököt a 13. századra kelteznék, mégsem tekinthetünk el attól, hogy ezek a motívumok Gyulafehérvárott a szerkezeti funkciót hangsúlyozó díszítmények, míg Szentimrén a díszítmény díszítményévé egyszerűsödnek – ezért valószínűbbnek tartjuk a motívum közvetett átvételét. Mivel palmettasoros ornamentika a 13. században is él még,²⁹ leginkább e

²⁷ Entz 1994. 31.

²⁸ Entz 1958. 60, 73, illetve 47–48. képek. A levélsov kötöredék valószínűleg párkány része lehetett, a kettős levélsov fölött húzódó szalagfonat megegyezik az első székesegyházból származó Maiestas Domini dombormű szemöldökötének a díszítésével. Tóth Sándor feltételezése szerint ez a 12. század első negyedében készülhetett. A levélsov kő ma a szomszédos ortodox katedrális kerengőjének a déli szárnyában található.

²⁹ Takács Imre: *Várad Árpád-kori székesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12–13. századból*. = *Váradi kötöredékek*. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 25–26, illetve 34 (12). Egy pontosan nem lokalizálható (talán váradi vagy váradlesi) kapubéllet oszlopfőfrízéről van szó, ezen a szóban forgó levélsov kora gótikus ízű bimbósor fölött húzódik. Régies vonásai (pl. meredek attikai lábazat) ellenére – Entz 1994. 31. 16. lábjegyzet és Balogh Jolán: *Varadinum – Várad vára*. I. Bp. 1982. 11. Művészettörténeti füzetek 13/1. képe: 20. – 12. századi keltezésével szemben Takács 13. század eleji keltezése túnik elfogadhatónak.

század elejére valószínűsíthető az ívezet elkészítése s vele együtt a templom építésének első periódusa is.

A kapu szárkövei a fentebb említett típusba is jól illeszkednek. A két tagozat egyazon koncepció alapján készült, hisz az ívelt hengertag a fent említett tipológiai csoportra jellemzően folytatódik a szárok belső élén kockafejezetes háromnegyedoszlopként. A hengertagok átmérője meggyezik, a fejezeteket, illetve talapzatokat gyűrűtag választja el a törzstől mindenkorban. A másik visszatérő motívum a farkasfog-léc, mely mind a száron, mind az ívezeten meghatározó. Egyidejűségük azonban több érv is kérdésessé teszi. Feltűnő, hogy a szárok egyetlen kockatagozatán sem találjuk meg a koncentrikus félkörökbe komponált kis kereszettel, és még a felső részen keskeny vájat is határolja a léctet, addig ezt a szárköveken nem leljük. Ez a hiány igencsak elgondolkodtató, hisz igazából ilyen határoló, lezáró elemre itt lenne szükség, ahol az ornamentika már-már összefolyik. Véleményünk szerint a 13. század eleji szárköveket a második építési szakaszban cserélhették ki egy hasonló felépítésű, ám diszítsében későbbi ízlésformákat tükröző tagozatra. Ezzel a cserével magyarázhatjuk a vállkövek és a fejezetzóna hiányát is. A szárkövek legfőbb diszsei a hatszirmú rozetták, melyeket egy-egy farkasfog-gyűrű övez. Ez a faépítészettel idéző ornamentika a 13. század végi erdélyi köfaragásban sem ismeretlen – elég ha az aranyosgerendi református templom 1290-es építési feliratának díszére gondolunk.³⁰

A bal oldali darab felső részén feltűnő halmon álló kereszt felső szárait farkasfogas ívek zájják le, melyek háromkaréjba szerveződnének, ha összeérnének. A halmon álló kereszt tájainkon a 13. század utolsó negyedében terjedt el, s igen gyakran feltűnik a következő fél század nemesi sirkővein,³¹ valamint a magyar királyok 13. század második felétől használt kettős keresztes címerén.³² Összevetvén a gerendi 1290-es rozetta-analógiát a halmon álló kereszt ugyancsak akkor elterjedő motívumával, a szárköveket legkorábban a 13. százév utolsó negyedére keltezhetjük – ami ismét csak a két egymást követő román kori építési szakaszra vonatkozó elköpzelésünket támasztja alá. Fel kell figyelnünk még a kapuzatot alkotó két elem eltérő felületmegmunkálására is. Az Eger melletti szomolai templom az említett szerkezettípushoz igencsak közel álló kerete a 13. századból származik, és az egri székesegyházon működött köfaragók stílusjegyeit viseli.³³ Az egymástól meglehetősen távol eső faragványokat valószínűleg csak azonos megrendelői igényeket tükrözö közös, késő román kori formanyelvük köti össze. Az előstorl érvek alapján így az épület bővítésére a 13. század legvégén kerülhetett sor.

A templom mai képét a 15. században kapta, amikor új szentélyt építettek hozzá, hajóját megmagasították, támpillérekkel látták el, cintermét pedig védőfallal vették körül. A hagyomány ezeket a munkálatokat Hunyadi János építkezéseinek tartja, noha egykorú adat ezt a feltevést nem támasztja alá. Bonfini évtizedekkel későbbi tanúsága³⁴ szerint János vajda a zsákmányból épített templomokkal tette emlékezetessé győzelmét, s nem lehetetlen, hogy Szentimre török fogáságból szabadult lakói – akik egyébként derekanan kivehették részüket a betörést megtorló szebeni csatából is³⁵ – az ő támogatásával szépítették templomunkat. Fentebb láthattuk, hogy ez a hagyomány meghatározó a művészettörténeti irodalomban. Legkorábban gr. Bethlen Lajos *Önéletírásában* találkozunk vele. Ezt a munkát szerzője „a szentimrei, Hunyadi Jánostól építetett kis templom

³⁰ Képe: Entz 1994. 29. kép. A látványosnak nem nevezhető analógia igen rudimentáris rajzolatú – ettől függetlenül igazolja a motívum meglétét a tárgyat időszakban.

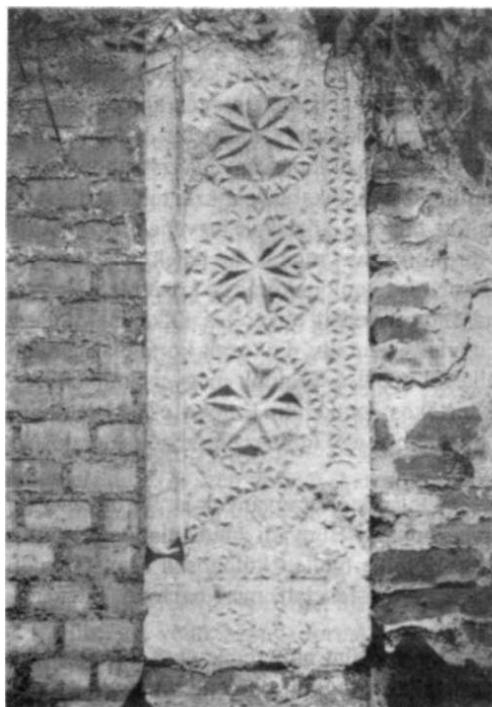
³¹ A magyarországi művészeti története. 337.

³² Kumorovitz L. Bernát: *A magyar címer hármashegye*. Turul LVI(1942), 22–33.

³³ Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Bp. 1975 132. 14. kép.

³⁴ Bonfinius, Antonius: *Rerum Ungaricarum decades*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae-Bp. 1936–1941. 3, 5, 75; Magyarul: Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades*. Ford: Kulcsár Péter. Bp. 1995. „[Hunyadi] a zsákmányból később templomokat épített a tartományban.”

³⁵ Bonfini: *i.m.* 3, 5, 65.

5. A déli kapu szárköve.
Ifj. Maksay Ádám felvétele. 1998

6. A szentély belseje.
Ifj. Maksay Ádám felvétele. 1998

7. Aranyozott ezüst kanna a 17. századból.
Debreczeni László felvétele

kriptájában” nyugvó szüleinek ajánlotta.³⁶ Ám 1448-tól már káptalani építkezéseket is feltételezhetünk. Mindkét feltevést alátámasztja a kérdéses építészeti elemek 15. század közepi jellege.

Ha a hagyomány elfogadjuk, az átalakítások értelemszerűen 1442 után kezdődhettek. Ezek az építkezések valóban jelentősek: a régi szentélyt lebontották, helyébe építették a nyolcszög öt oldalával záródó új szentélyt, amihez a mára már elpusztult sekrestye is tartozott. Kiterjedtek a hajóra is: falait a mai három nagyméretű, mérműves ablak könyöklőpárkányáig visszabontották, és az eredetinél magasabbra emelték. A hajó támpillérei nyúlánkabbak a szentélyt tartóknál, hogy legalább az építésükkel egy időben felmagasított falakkal kötésben legyenek. Nyugatról számítva a második és a harmadik ablak mérműve fordított szívet mintáz, melynek párhuzamaira a tekei evangélikus, a küküllővári és a hadadi református templom körácsai között lelünk.

A hajó két embermagasságú, szegmensívvel záródó, élszedett kökeres fülkéjének keleti oldalait részben leszeli a felsorolt átalakításokkal egyidős diadalív, így ezek korábbiak amanál. Hasonló, mellékoltárok számára kialakított fülkével a Belső-Szolnok megyei Somkeréken találkozunk, a Marosszentimrénen 1425-től 1439-ig birtokos somkereki Erdélyi család templomában. Ezek valószínűsítik, hogy a hagyománnyal ellentétben egy több szakaszban megvalósult késő gótikus átépítés elemeivel állunk szemben.

A 15. század közepi átépítésre utalnak a szentélyben található faragványok is. Az ugyancsak élszedett papi ülöfülke szegmensívvel záródik. Egyházunkat a Hunyadi János alapította töviszences kolostor templomának faragott részeivel az ülöfülke mellett különösen a gyámoknál átmetsződő bordák rokonítják. Az eltűnt sekrestye is egykorú lehetett, mert bejáratának szemöldökgyámos keretét beépítették a szentély falszövetébe.

Két múlt századi metszeten világosan látszanak a mára eltűnt cinteremkapu a déli, jobban védhető oldalon álló félkörives záródású, támpillérekkel közrefogott, mindenfajta egyéb erődítési elemet nélkülvő maradványai.³⁷ Szembetűnő kváderköves falazata és a templom támpilléreivel analóg támaszai. Ezt a bejáratot Debreczeni László felmérései alapján a hajó nyugatról számított harmadik támpillérével kapcsolná össze egy képzeletbeli, a templom homlokzatára állított merőleges.³⁸ A kökerítés támpilléreinek méretei, falazási módja és kettős osztása egyezik az egyház 15. század közepi hasonló részleteivel.

A későbbi századok nem alakítottak sokat templomunk arcumtatán. A köböl rakott szószéket 1742-ben építették, az 1784-es parasztfelkelés után hangvetője javításra szorult.³⁹ 1786-ban állították az id. gr. Bethlen Lajos családja emlékét örző bronztáblát.⁴⁰ A famennyezetet 1788-ban cserélték ki.⁴¹ A toronymagasítás és az erkélyes, fából ácsolt toronysisak is ebben az évszázadban épülhetett a jelenlegi lépcsőkkel és a pihenőkkel együtt.

³⁶ Gr. Bethlen Lajos *Önéleteríása*. Közli Szádeczky Lajos. Kvár 1908. 10. Az 1853-ban íródott mű mindaddig a legrégebbi írásos említése a hagyománynak.

³⁷ Lappa Péter: *i.m.* 205; Straubert Ödön: *i.m.* 259; Darkó–Debreczeni gyűjtemény. 1930. 204.

³⁸ Darkó–Debreczeni gyűjtemény. 1930. 204.

³⁹ Feliratai. Belsejében: [Bo]ros Jenői Groff SZEKELY LÁSZLÓ és ÁDÁM tsinaltatták 1742 Esz[tendőben]. Frízének alsó rétegében: Korona el rontatván 1784 Eszt Novembr. a fel Zent Im. Oláh Parasztsg által Reper[...?] Költségével Halász Simon Urs, Sub Symbolo Deum Sp Stum Revere e Præcepta ejus observa Teque totum Ipsi Confide. Frízének felső festékrétegében: Boldogok akik halgattyák az ISTERnek beszédet, és meg tartvák azt. Luk XI. 28.

⁴⁰ Szövege: UT. CONJUX. ET. MATER. PIENTISSIMA./IL. DD. COM. LUDOV. BETHLN. TRISS. FAM./ SZ. MIKLOS. PRAEM. LIBIT. VICT. PAREN./ FRATR. AMICISQ. UT. ECCLAE. ET/ REIPUB. OPT. CIV. AN. AET. XXXIV. III./ FEBR. EREPTUM. NEC. NON. FILIUM./ DIL. JOSEPHUM. III. AN. NATUM. V./ DECEMBR. FILIAMQ. CHARISS./ ANNAM. II. ANNOR. XXII. IUL./ ILLUM. ANTE. HANC. POSS. PA./ TREM. DEC ed ENTES. LUCET./ L.B. ANNA. DE. VESSELENYI/ ET. HOC. MONUM. CONJUGI. / DILECTISS. TRIUM. ORPHAN./PATRI ET. DUOB. LIBERIS. UL./TIM. VOT. SOL. MAESTA. POSVIT./MDCCLXXXVI.

⁴¹ Möller István: *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből*. 123.

Az úrasztali edények⁴² közül a kehely felépítése igen egyszerű, funkciójának megfelelően viszonylag konzervatív.⁴³ 17. századi formában alakított talpát domborítással és poncolással alakított virág- és levélmotívumok díszítik, nyomott gömb alakú nodusát szirom levelek borítják. Nodusának és talpának felirata bizonyítja, hogy a szentimrei egyház számára Szentimrei Szalai György készítette 1641-ben. A kehelyhez tartozik a teljesen aranyozott ezüst kenyérosztó tányér.⁴⁴ Díszítését a köriratok adják, ezek betűformái megegyeznek a poháréval. A bibliai idézet a kehely feliratának immár kiegészített változata, de helymegjelölése hibás. A Geoegius névben előforduló helyesírási hiba, az u magánhangzó következetlen írása és a betük kuszasága igénytelenebb megrendelőre enged következtetni. A megrendelő azonossága, a feliratok tartalma és a betütípusok meg a kivitelezés szerénysége a két tárgyat egy, bizonyára a közeli, talán Gyulafehérvárott működött műhelyhez köti.

A három kegytárgy közül a legtöbb művészeti értéket minden bizonnal a fedes kanna hor-dozza.⁴⁵ Méretében és kivitelezésében gazdagabb, igényesebb megrendelőt mutat. Készítési idejénél jóval későbbi talpfeliratról feltételezzük, hogy a szentimrei egyháznak szóló adományt örökit meg. Talpán próbajegyet, augsburgi városjegyet és B-t formázó mesterjegyet fedezhetünk fel.⁴⁶ A szép arányú, karcsú palásthoz merész ívű fül tapad, melynek alsó, vissza-hajló végén üres, szimmetrikus körvonálú pajzs áll. Billentője hajlított, volutával zárt. Talpát, testét és fedelét elborítja a jól elrendezett, poncolt alapból kidomborított, csiszolt és cizellált, leveles díszítés. A kanna palástját három, levelekből és veretdíszes lécekből kialakított, manierista ízű kártus tagolja, melynek alsó harmadában gazdag gyümölcsfűzér jelenik meg. A kártusok közötti, ám velük azonos formájú mezőket virágtovek díszítik. Stílusa alapján a 17. század elején készülhetett. Napjainkban használatlanok a marosszentimrei kegyszerek, akárcsak az elhagyott, romosodó templom, amelynek a felszereléséhez tartoztak – s kevés az esélyük, hogy egykorú szerepüket ismét betölthessék.

⁴² Egy kehelynek, egy hozzá tartozó kenyérosztó tányérmak és egy kannának akadtunk a nyomára a gyulafehérvári református parókián 1998 májusában.

⁴³ Aranyozott ezüst. Magassága 196, talpátmérője 91, cuppájának átmérője 93 mm, súlya 270 g. Nodusán: CALIX / ECCLESIAE / SZENT / IMREH / IENSIS / ANNO [!]; Talpán: cura : GEÖRGY : SZALAI : DÉ : SZENT : IMREH; cuppájának peremén: SANGVIS : MEUS : VERE : EST : POTUS : IOHANNIS : 6 : ANNO : 1641. A János evangéliuma 6. részének 55. verséből való idézet: „az én vérem bizony ital” -jellegzetesen református ízű sor.

⁴⁴ Aranyozott ezüst. Átmérője 159, talpátmérője 65 mm, súlya 115 g. Belső körirata: GEOEGIVS[!] : SZALAI : OBTVLIT : ANNO : 1 : 6 : 40 : FEBR[uarii] : 1 : 5 : IN VSVM ECCLESIA[e] SZENT IMREHIENSIS. Különböző körirata: SANGVIS ENIM : MEUS : VERE : EST : POTVS : IOAN : 6 : 5[!] : CARO : ENIM : MEA : VERE : EST : CIBVS : IOAN : 6 : 5[!]

⁴⁵ Aranyozott ezüst, magassága a ma már hiányzó fedélgombbal együtt 235, billentőjéig 213, talpátmérője 123, fedelének átmérője 87 mm, súlya 785 g. Felirata: Adta Miske Joseph, és Fronius Karolina. 1821.

⁴⁶ A jegyeket Debreczeni-Darkó: *i.m.* azonosította, de nem szerepelnek Rosenberg, Marc: *Der Goldschmiede Merkzeichen*. Frankfurt am Main 1890. katalógusában.